УДК 811.512.1′374

К.Р. Галиуллин

БОРЫНГЫ ҺӘМ ИСКЕ ТӨРКИ ТЕЛЛӘРНЕҢ ЛЕКСИК КОРПУСЛАРЫ ҺӘМ TURCO-ROSSICA

Одним из основных путей решения задачи комплексной информатизации лингвистики является создание различных корпусов языковых материалов. В тюркологии к числу наиболее востребованных относятся своды древне- и старотюркской лексики, которые важны для решения широкого круга задач, относящихся к истории формирования и развития тюркских языков, их взаимодействию, а также контактированию с другими языками. Статья посвящена вопросам применения древне- и старотюркских лексических данных в исследованиях по тюркско-русской контактологии (Turco-Rossica). Использование данных материалов при изучении и характеристике тюркизмов позволяет повысить научный уровень историко-этимологических изысканий: дополнить, уточнить, пересмотреть имеющиеся этимологии, прояснить происхождение некоторых «темных» слов.

Ключевые слова: тюркско-русские языковые контакты, тюркизмы, лексический корпус, древнетюркские и старотюркские письменные источники.

Хәзерге вакытта, мәгълүмати-коммуникацион технологияләр зур темплар белән үскән заманда, тел белеме өлкәсендәге фәнни тикшеренүләрне дә алар нигезендә тормышка ашыру мөһим һәм актуаль мәсьәләләрнең берсен тәшкил итә. Әлеге бурычны хәл итүнең төп юлларыннан берсе – тел материаллары корпусларын (тупланмасын, фондларын) төзү.

Тюркологиядә аеруча борынгы һәм иске татар язма текстларының сүз байлыгын колачлаган корпусларга ихтыяҗ зур. Бүгенге көндә тел галимнәре карамагында борынгы төрки телләрнең лексик үзенчәлекләрен чагылдырган күпсанлы чыганаклар бар. Аларның бер өлешендә аерым әсәрләр генә [мәсәлән, Урта Азия тәфсире (XII–XIII гг.), Нәсиминең «Диван»ы (XIV г.), Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е (XIV г.) һ.б.], ә кайберләрендә бер авторга яисә регионга караган [мәсәлән, Орхон-Енисей ташъязмалары (VIII г.), Урта Азиядә иҗат иткән шагыйрьләрнең (XIV г.), Нәвоинең әсәрләре (XV г.) һ.б.] берничә текст урын ала. Моннан тыш, борынгы филологик хезмәтләр һәм сүзлекләр дә нәшер ителде. Алар арасында, әлбәттә, беренче урында Мәхмүт Кашгарыйның «Диване лөгатет төрк» сүзлеге (XI г.) тора. Биредә үрнәк итеп тагын XIII гасырда төзелгән төрки-гарәп (1245 ел) сүзлеген, Codex Cumanicus (XIV г.) әсәрен, Ибне Мөханна (XIV г.), Әбу-Хәййан (XIV г.) хезмәтләрен китерергә мөмкин. Төрки телләрнең сүзлек составындагы гомумтөрки лексикага караган борынгы һәм иске төрки чыганаклардагы тәңгәллекләр

билгеле бер дәрәҗәдә «Төрки телләрнең этимологик сүзлеге»ндә чагылыш таба. Гаять күләмле материал VII–XIII гасырларга караган төрки чыганаклар сүзлегендә («Древнетюркский словарь») тупланган.

Бүгенге көндә төрле нигездәге (тел үзенчәлекләре, региональ, хронологик һ.б.) корпуслар һәм шулай ук җыелма мегакорпус төзү актуаль. Әлеге юнәлештә Россия һәм чит ил галимнәреннән торган берничә коллектив эш алып бара. Татарстанда лексик корпуслар Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты белән Казан (Идел буе) федераль университеты белгечләре тарафыннан төзелә. Фәнни тикшеренүләр барышында күп сандагы язма чыганаклар эшкәртелә һәм тасвирлана.

Лексик корпусларны төзү төрки телләрнең формалашу һәм үсү тарихына, аларның үзара һәм башка телләр белән бәйләнешенә караган күп санлы мәсьәләләргә ачыклык кертү ягыннан зур әһәмияткә ия. Алга таба аларны төрки һәм рус контактологиясе өлкәсенә (Turco-Rossica) караган тикшеренүләрдә куллануның кайбер аспектларына тукталып үтәчәкбез.

Мәгълүм булганча, алынмаларны өйрәнгән вакытта чыганак теленең материалларына игътибар итү сорала. Этимологик сүзлекләрне анализлаудан күренгәнчә, чыганак телдә кулланыла торган реаль сүзләрдән формасы, семантикасы һәм башка характеристикалары белән аерылып торган яисә бөтенләй теркәлмәгән прототиплар белән чагыштырганда, алардагы материалларның, еш кына, бүгенге көндә тел белеменә куелган таләпләргә җавап бирмәгәнлеге ачыклана. Күп очракта аларны алыштыру, тулыландыру яки төзәтү сорала. Алынмаларны тарихи-этимологик планда тикшерүнең төп нигезен чыганак телгә караган хронологик мәгълүмат, аерым алганда, бу телнең борынгы чыганакларыннан алынган материал тәшкил итәргә тиеш. Н.К. Дмитриев төрки асыллы лексик берәмлекләрне тарихи перспективада тикшеренүнең әһәмияте турында яза [Дмитриев 1962, с. 519]. Бу мәсьәләне рус телендәге төрки алынмаларны өйрәнү барышында хәл итү өчен, иң беренче чиратта, төрки телләрнең язма чыганаклары җәлеп ителергә тиеш.

Чыганак яисә арадашчы телнең тарихи материалларын файдалану этимологик тикшеренүләргә карата XX гасыр башында И.И. Огиенконың «алынманың чыганагын билгеләгәндә, чагыштыру өчен аның хәзерге формасы түгел, ә иң борынгы үрнәге алынырга һәм ул шулай ук чит асыллы сүзнең иң борынгы формасы белән чагыштырылырга тиеш» [Огиенко, 1915, с. 24] дигән таләбен тормышка ашыруда беренче адым булып тора.

Мондый материалларны җәлеп итү тарихи-этимологик тикшеренүләрнең дәрәҗәсен күтәрергә, аерым алганда, кайбер сүзләрнең этимологиясен тулыландырырга, яңабаштан карарга, аларның килеп чыгышына ачыклык кертергә мөмкин-

лек бирәчәк. Төрки телләрнең язма чыганакларында, еш кына, этимологик хезмәтләрдә күрсәтелгән төрки прототипларга караганда, рус сүзләренә күпкә якынрак булган формалар һәм мәгънәләр табыла. Биредә кайбер үрнәкләр китерү сорала: «**алмаз** <…> В качестве посредника могут выступать и тюрк. языки, ср. тур. elmas» [Этимологический словарь ..., 2010, т. 1, с. 23] – чагыштырыгыз: *алмас* ‘алмаз’ (XIV г.) [Фазылов, 1966, т. 1, с. 45]; «**базар** <…> Тюркское посредство маловероятно, ср. татар., тур., ногайск. *pazar*» [Этимологический словарь ..., 2010, т. 1, с. 41–42] – чагыштырыгыз: *базар* ‘базар, рынок’ (1245 ел) [Курышжанов, 1970, с. 90]; «**буланый** <…> Из тюрк. диал. *bulan* ‘олень’ или ‘потемневший от пота’» [Этимологический словарь ..., 2010, т. 1, с. 86] – чагыштырыгыз: *булан* ‘красный’ (XIV г.) [Изысканный дар ..., 1978, с. 286, 188]; «**кирка** <…> возможно, заимствовано из тур. *küräk* ‘лопата’» [Фасмер, т. 2, с. 238] – чагыштырыгыз: *kerki* ‘кирка’ (Мәхмүт Кашгарый сүзлегеннән) [Древнетюркский словарь, 1969, с. 301]; «**топчан** <…> Заимств. из тюрк. и, по-видимому, метафорически переосмыслено; ср. чагат. *topčak* ‘красивая лошадь’, уйг. *tobyčak* ‘большая лошадь’» [Толковый словарь ..., 2011, с. 990] – чагыштырыгыз: *tapčan, tapčaŋ* ‘подставка-треножник’ (XI г.) [Древнетюркский словарь, 1969, с. 301, 534, 675] һ.б.

Аерым очракларда төрки телләрнең язма чыганакларындагы этимологик тикшеренүләрдә гипотетик, яңадан торгызылган дип бирелүче формалар да чагылыш таба. Сүзлекләрдә алар кагыйдә буларак йолдызчык тамгасы белән бireләләр: «**богатырь** <…> Заимств. из др.-тюрк. **bayatur* [Фасмер, т. 1, с. 183] – чагыштырыгыз: *bayatur* (титул) [Древнетюркский словарь, 1969, с. 77], *бахадур*/*бахадир*/*бахатур* ‘отважный, храбрый, смелый, герой, богатырь’ (XIV г.) [Фазылов, 1966, т. 1, с. 206]; **болван** <…> из тюрк. **balbal* ‘надгробный памятник, вертикальный камень, каменная баба (половецкая)’ – чагыштырыгыз: *balbal* ‘балбал, ритуальный камень, символизирующий человека’ (VII, VIII гасырлар) [Древнетюркский словарь, 1969, с. 80]; **терпуг** <…> Из тюрк. **törpüy*, **türpüy* ‘напильник, рашпиль’ [Фасмер, т. 4, с. 49] – чагыштырыгыз: *törpiq, törpiqü* ‘напильник’ (XI г.) [Древнетюркскийсловарь, 1969, с. 581].

Сүзнең төрки телләрнең язма чыганакларында урын алуын күрсәтү прототип сүзгә вакыт ягыннан характеристика бирүнең бер элементы булып тора (теркәлү хронологиясе). Бу – сүзнең телдә әсәр иҗат ителгән чорда ук кулланылганлыгын дәлилли (биредә сүз төп нөсхә турында бара). Әлеге мәгълүмат төрки сүзнең борынгылыгы яисә прототип-сүзнең анализлана торган лексема рус теленә кергән чорда ук төрки телләрдә кулланылганлыгы шик астына алынган очракларда кирәк. Мәсәлән, М. Фасмер төрки асыллы *buraụ* сүзенең борынгылыгында шикләнгән: «тат. *buraụ* не является вполне

надежной формой; некоторые ученые склонны видеть в нем заимств. из русск. (Рясянен)» [Фасмер, т. 1, с. 243]. Ләкин XIV гасыр башы чыганагында теркәлгән *burav* ‘борау’ лексемасы [Grønbech 1942, с. 69], бу сүзнең төрки телләрдә борынгы чорларда ук кулланылганлыгы турында сөйли. Аерым алганда, Э.В. Севортян билгеләгәнчә, *бурав* формасының бер-берсеннән еракта урнашкан биш төрки телдә урын алуы татар сүзенең рус асыллы булу мөмкинлеген кире кага [Севортян, т. 2, с. 267] һәм аның рус теленнән алынган булуы турындагы фаразның урынсыз икәнлеген күрсәтә.

Чыганак тел белән бәйле тарихи-хронологик мәгълүмат мөмкин булган кадәр фәнни этимологик сүзлекнең алынмаларга багышланган һәр мәкаләсендә урын алырга тиеш. Әмма әлегә кадәр андый мәгълүмат алынмаларның төрле төркемнәрендә бер төрле дәрәҗәдә чагылыш тапмый. Чыганак тел буенча хронологик мәгълүмат күп очракта Көнбатыш Европа телләреннән кергән алынмалар белән бәйле мәкаләләрдә бирелә. Монда үрнәк итеп рус теленең 1963–2014 елларда дөнья күргән этимологик сүзлегендәге *абсентеизм, автомобилизм, автомобилист, автомобиль, агностицизм, адреналин, адью, ажиотаж, азот, акварелист, акварель, акробатика, алло, альбом, альпинизм, альпинист* һәм М. Фасмер хезмәтендәге *фабрикант, фаза, фактор, фактура, факультет, фалбала, фанатик, фара, фарш, фаршировать, фаянс, фиалка, физик, физиономия* мәкаләләрен китерергә мөмкин.

Мондый мәгълүматның төрки телләрдән кергән алынмалар турындагы мәкаләләрдә урын алуы сирәк күренеш. Шулай да биредә төрки лексемаларның борынгы чорларда теркәлгәнлеге турында информациянең беркадәр дәрәҗәдә Turco-Rossica буенча хезмәтләрдә чагылыш табуын әйтеп үтәргә кирәк. Кайбер галимнәр төрки телләрнең язма чыганаклары материалларын киң файдаланалар (И.Г. Добродомов, К.Г. Менгес хезмәтләрен карагыз). Мәсәлән, В.А. Богородицкий «Codex Cumanicus» сүзлегеннән рус телендә параллельләре булган 20 дән артык сүзне бирә [Богородицкий, 1935, с. 353]. Н.К. Дмитриев хезмәтендә рус теленең Д.Н. Ушаков редакциясендәге аңлатмалы сүзлегеннән алынган бер төркем төрки алынмаларга Мәхмүт Кашгарый, Ибне Мөханна, «Codex Cumanicus» сүзлекләреннән параллельләр китерелә [Дмитриев, 1962]. Ләкин борынгы һәм иске төрки телләр белән бәйле күп кенә материал Turco-Rossica өлкәсендә һаман да фәнни әйләнешкә кертелмичә кала бирә. Мәсәлән, рус теленең югарыда телдә алынган этимологик сүзлеген төзүчеләр беренче басмада бары тик *айва* мәкаләсендә генә Н.К. Дмитриев хезмәтеннән материаллар бирәләр. Соңгысында исә төрки язма чыганакларыннан башка сүзләр турында да мәгълүмат китерелә (мәсәлән: *алмаз*, *алтын, алый, арба, арык* мәкаләләрендә).

Борынгы һәм иске төрки телләрнең лексикасын үз эченә

алган корпусларда Turco-Rossica өлкәсендәге тикшеренүләр өчен дә күпсанлы кыйммәтле үрнәкләр урын ала. Мәсәлән, төзелә торган корпус материалларының анализы барышында Е.Н. Шипованың төрки алынмалар сүзлегендә [Шипова, 1976] күрсәтелгән башлангыч А хәрефле йөзгә якын сүзнең яртысыннан күбрәгенең борынгы истәлекләрдә кулланылганлыгы ачыкланды.

Алда әйтеп үткәнчә, төрки-рус контактологиясе өлкәсендә төрки язма чыганаклар материалларын фәнни әйләнешкә кертү тарихи-этимологик тикшеренүләрнең дәрәҗәсен күтәрәчәк. Сүз уңаеннан биредә борынгы төрки формаларны хәзерге вакытта төзелә торган рус телендәге төрки алынмалар сүзлегенә кертүнең күз уңында тотылуын әйтеп үтәргә кирәк. Әлеге төр мәгълүматның хронологиясе сүзнең телдә барлыкка килү вакытына түгел, ә теркәлү чорына карaса да, бу аларның әһәмиятен һич тә киметми. Чөнки күп кенә очракларда сүз төрки телләрнең истәлекләрендә рус теленә кергәнгә һәм рус язма документларында теркәлгәнгә кадәр күпкә иртәрәк кулланылган була.

Йомгаклап әйткәндә, төрки-рус контактологиясенең хәзерге үсеш этабында төрки асыллы лексик берәмлекләрне тарихи-этимологик (тарихи-лексикологик) планда өйрәнү борынгы язма чыганакларның материалларын да җәлеп итеп алып барылырга тиеш. Биредә борынгы һәм иске төрки телләренең лексик корпусларын файдалану эшне күпкә җиңеләйтәчәк.

Әдәбият

Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики: (из университетских чтений). 5-е изд., перераб. М. Л.: Соцэкгиз, 1935. 354 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963.

Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря // Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд-во вост. лит., 1962. С. 503–569.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Изысканный дар тюркскому языку (граммат. трактат XIV в. на араб. яз.) / введ. лексико-граммат. очерк, пер., глоссарий, граммат. указ. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. Ташкент: Фан, 1978. 451 с.

Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата: [Наука], 1970. 234 с.

Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения русских слов в русский язык. Киев, 1915. 136 с.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы. Т. 1–4. М.: Наука, 1974–1980.

Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / отв. ред. Н.Ю. Шведова. М.: Азбуковник, 2011. 1175 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. 4-е изд., стер. М.: АСТ: Астрель, 2009.

Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в.: в 2 т. Ташкент: Фан, 1966–1971.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976. 444 с.

Этимологический словарь русского языка: вып. 1–11 (А-Н). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963–2014.

Этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. / сост. А.К.Шапошников. М.: Флинта : Наука, 2010.

Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Munksgaard, 1942. 314 S.

Галиуллин Камил Рәхим улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе мөхбир-әгъзасы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
лексикология һәм диалектология бүлеге баш фәнни хезмәткәре,
Казан (Идел буе) федераль университетының Л. Толстой исемендәге
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты профессоры